

3.

JIDDISCH

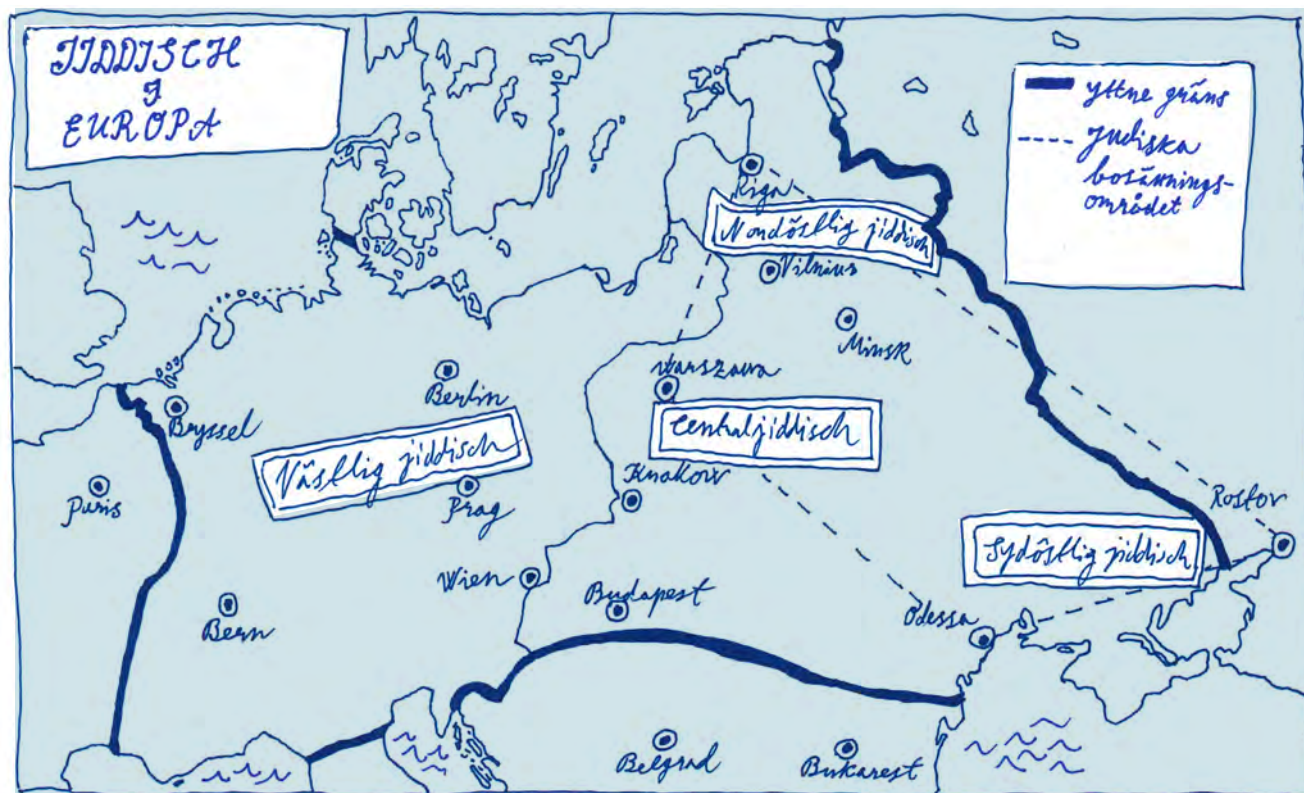
Jiddisch är ett av flera judiska språk och förmodligen det minsta nationella minoritetsspråket i Sverige. Namnet jiddisch betyder ordagrant judiska. Andra judiska språk är t.ex. hebreiska, ladino och arameiska.

Hur kom jiddisch till Sverige?

År 1685 instiftades en lag som innebar att judar som kom till Sverige var tvungna att döpa sig och bli kristna för att få stanna. Den förste juden som fick tillstånd att bosätta sig i Sverige utan att konvertera var Aaron Isaac, som kom 1774 från Tyskland. Han talade jiddisch.

Det så kallade "Judereglementet" infördes 1782 och innebar att judar bara fick bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping. De förbjöds att gifta sig med icke-judar och fick inte utöva vissa hantverk. Dessutom var judar tvungna att ha ett s.k. skyddsbrev. För att få ett sådant måste de äga minst 2 000 riksdaler – ett nästan astronomiskt belopp – vilket i praktiken innebar att det var nästan omöjligt för de fattiga östeuropeiska judarna att bosätta sig i landet. Reglementet ersattes 1838 av en förordning som fortfarande innebar begränsningar för judar. Inte förrän år 1870 fick de svenska judarna jämställda medborgerliga rättigheter.

I det ryska kejsardömet var lagstiftningen starkt antijudisk under 1800-talet. När tsar Alexander II blev mördad 1881 spreds rykten om att mördaren var jude och det ledde till pogromer – våldsamma och blodiga förföljelser av judarna. Pogromerna orsakade en judisk massutvandring från Ryssland,

Historisk karta över jiddischtalande områden i Europa. Det judiska bosättningsområdet bildar ett parallelltrapets mellan städerna Riga, Warszawa, Odessa och Rostov.

bland annat till Sverige. Dessa invandrare bosatte sig i storstäderna och i mindre orter som Lund, Sundsvall och Östersund. Nästa våg av flyende från det judiska bosättningsområdet kom efter en misslyckad revolution år 1905. Bosättningsområdet var en del av den ryska antisemitiska lagstiftningen och hade som huvudsyfte att hindra judar från att flytta till centrala Ryssland.

Under mellankrigstiden var den svenska invandringspolitiken restriktiv och tämligen få judar kunde komma till Sverige. Den största gruppen av nu levande jiddischtalande i Sverige utgörs av barn till de som överlevde Förintelsen.

År 1968 flydde tiotusentals judar från Polen efter trakasserier och bland de 3 500 som kom till Sverige fanns också de som talade jiddisch. Men den senaste gruppen, ryska judar som kom efter Sovjetunionens upplösning 1991, har ofta bara hört jiddisch talas som barn.

Försvenskning

De jiddischtalande människor som i olika omgångar har kommit till Sverige har ofta snabbt lärt sig svenska. De har sällan överfört språket till sina barn. I många fall berodde det på att regeringen ville etablera ett starkt svenskt och gemensamt språk i Sverige. Flerspråkighet betraktades med misstänksamhet i Sverige under stor del av 1900-talet och jiddisch har inte alltid betraktats som ett eget språk. Det hände att barn blev bestraffade för att de talade ett annat språk än svenska i skolan. Även vuxna har undvikit att tala sitt modersmål annat än hemma och många har då känt att det inte varit någon idé att föra språket vidare till sina barn. Rädslan för att barnen skulle råka illa ut om någon hörde dem tala språket kan ha spelat in.

Utan skolundervisning blir det svårt att lära sig ett språk om man inte umgås med människor som talar det dagligen. Det blir ännu svårare att lära sig läsa och skriva det.

Nationellt minoritetsspråk

Jiddisch är sedan år 2000 ett av Sveriges nationella minoritetsspråk. Samhället har därmed ett ansvar att skydda och främja språket. Jiddisch är klassat som ett territoriellt obundet minoritetsspråk, det vill säga ett språk som inte har historisk anknytning till ett visst område eller en landsdel, till skillnad från samiskan, finskan och meänkieli.

År 2010 kom lagen om nationella minoritetsspråk och stärkte rättigheterna för jiddisch ytterligare. Ytterligare en skärpning av lagen kom 2019.

I skolan kan man läsa jiddisch som modersmål och numera är kravet på att språket måste vara ett aktivt språk i hemmet borttaget. Det betyder att man inte behöver kunna någon jiddisch för att få modersmålsundervisning och det räcker med att en elev vill ha undervisning för att skolan ska anordna det. Men i praktiken begränsar ofta tillgången på lärare och läromedel möjligheterna att få undervisning i skolan. Vill man studera jiddisch på högre nivå finns det kurser vid Lunds universitet. På Språkrådet finns en språkvårdare som arbetar med att främja och stödja jiddisch i Sverige.

Områden i världen där jiddisch talas

Under 1300-talet bodde det judar i södra delen av det område som i dag är Tyskland. Men under medeltiden frodades fördomar och många illasinnade rykten spreds om judar. När digerdöden bröt ut och judarna blev beskyllda för att ha orsakat den blev förföljelserna av dem så svåra att många vandrade österut till Polen och Litauen. Där kunde judar leva i fred under en tid.

Makthavarna i dessa länder uppskattade judarnas hantverks- och språkkunskaper. De utfärdade dokument som gav judarna rättigheter och skyldigheter. Storfurste Vytautas av Litauens dekret från 1389 gav judarna rätt att bo var de ville och ha vilket arbete som helst. De fick också äga mark och utöva sin religion. Många judar valde därför att flytta till Litauen. De större tyska städerna fortsatte att vara viktiga för judiskt liv, men den kulturella förskjutningen mot öst var ett faktum.

Nya judiska centrum blev Krakow, Warszawa och Vilnius. Det judiska livet fortsatte att utvecklas och även jiddisch, som nu hämtade många ord från slaviska språk. Judar levde i städer och mindre samhällen som ofta var helt jiddischspråkiga.

Med järnvägens intåg försvann marknaden och den lokala handeln i många små orter, näringsområden där många judar var verksamma. Detta ledde till en hastig urbanisering med fattigdom som följd. Misären ledde till en judisk utvandring. En del sökte sig till industrin i Nordamerika, andra till jordbrukskolonierna i Argentina och ytterligare andra till olika europeiska storstäder. Genom utvandringen kom jiddisch att talas över nästan hela världen.

Antal talare

Jiddisch var det tredje största germanska språket i världen innan Förintelsen. Då fanns det mellan 11 och 13 miljoner jiddischtalande i Europa och av dessa mördades omkring fem miljoner. Dessa fem miljoner utgör 85 procent av det totala antalet mördade judar under andra världskriget. Språket överlever i dag i begränsade språkliga domäner, utan någon naturlig plats vid sidan av förenings- och familjeliv.

Det är svårt att säga hur många jiddischtalande det finns i världen i dag. Vad gäller Sverige uppskattar lingvisten Mikael Parkvall att det finns 250–1 500 personer som i någon större utsträckning behärskar jiddisch. Risken att jiddisch dör ut i Sverige är överhängande, om inte språket aktivt förs vidare till barn och unga.

Språkets ursprung

Jiddisch har en ungefär tusenårig historia. Språket växte fram i Central- och Östeuropa och är ett **germanskt språk** med inslag av hebreiska, arameiska, polska och ukrainska.

Judarna hade en flerspråkig tradition när de kom till Europa och talade bland annat hebreiska och arameiska. När de på medeltiden kom i kontakt med tyska

stadsdialekter skedde något som en del forskare betecknar som en språklig "big bang". Två fullkomligt främmande språkfamiljer, den **semitiska** och den germanska, kom att ingå en stabil förening. Så småningom blev föreningen det vi i dag kallar jiddisch.

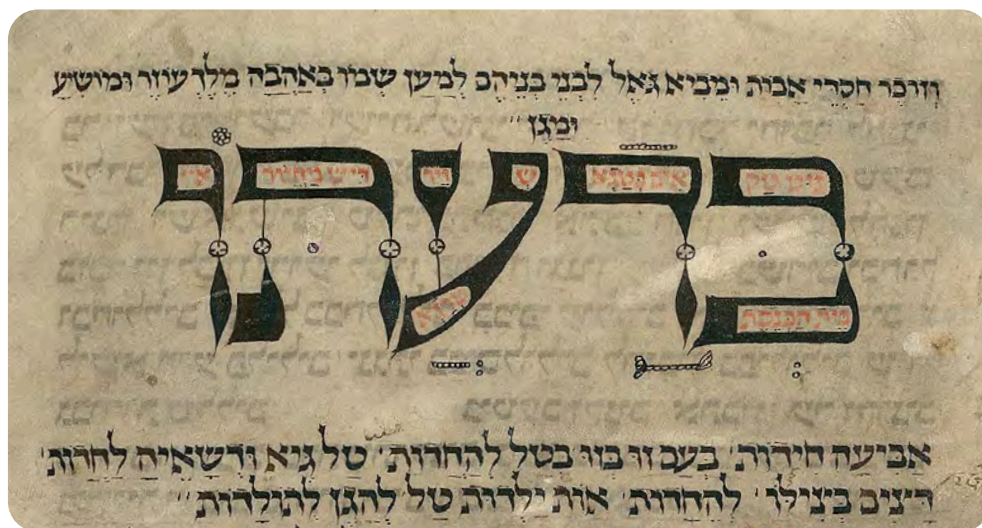
Dialekter inom jiddisch

Jiddisch kan indelas i nordöstlig jiddisch, centraljiddisch och sydöstlig jiddisch. Dialekterna är sinsemellan förståeliga. Den vanligaste dialekten i Sverige är centraljiddisch.

Skriftspråk och standardisering

Jiddisch skrivs med det hebreiska alfabetet och läses från höger till vänster. I jiddisch finns inga versaler eller gemener.

Bönboken från Worms är daterad 1272 och innehåller den äldsta sammanhängande meningen på jiddisch (skriven med rött bläck inuti bokstäverna).

År 1908 hölls den första konferensen om språket jiddisch. Efter konferensen formulerade man vad som behövde göras för att jämställa jiddisch med övriga europeiska språk, t.ex. standardisering, då man skapar ett enhetligt sätt att skriva språket.

Ett judiskt vetenskapligt institut (YIVO) grundades i Vilnius 1925 under ledning av lingvisten Max Weinreich. Hedersstyrelsemedlemmar var bland andra Sigmund Freud och Albert Einstein. Efter att det judiska livet i Europa hade slagits i spillror av nazisterna återinrättades YIVO i New York och i Buenos Aires.

Ordböjning

På jiddisch böjs verben efter person i nutidsformen. Vill man säga exempelvis *jag skrattar* så heter det *ikh lakh*. Men om det är vi som skrattar heter det i stället *mir lakhn*. Om *du skrattar* heter det *du lakhst* medan det heter *ihr lakht* om man vill säga *ni skrattar*.

Ordförråd

Jiddisch och svenska är två språk som är ganska nära släkt. Många ord liknar varandra, till exempel:

mame	-	mamma	shtot	-	stad
kats	-	katt	hoykh	-	hög
hoysz	-	hus			

Men jiddisch innehåller också en hel del ord som härstammar från hebreiskan och arameiskan som judarna talade när de kom till Europa för ungefär tusen år sedan. Några exempel är klezmer (spelman), besmedresh (bönehus) och oysies (hebreiska bokstäver).

Språkets utveckling i slaviskspråkiga områden har påverkat både grammatik och vokabulär. Exempel på slaviska ord i jiddisch är tsukerke (karamell) och solovey (näktergal).

Kultur

Eftersom det judiska bosättningsområdet var så stort innebar det att levnads-sättet och kulturen i de olika delarna av området skiljde sig åt på många sätt. I Östeuropa var hebreiska reserverat för den religiösa praktiken. Jiddisch var däremot det judiska vardagsspråket och kom att spela en oerhört stor roll i skapandet av en sekulär judisk kultur.

Jiddischkulturens guldålder började under 1900-talets första år, hade sin kulmen under mellankrigstiden och krossades totalt av Förintelsen. Under dessa år utvecklades litteraturen på jiddisch och blev inom alla områden jämställd med

Marc Chagalls "Promenaden" föreställer honom själv och hans fru Bella.

litteratur på övriga språk. Den judiska arbetarrörelsen arrangerade läsecirklar och översättningar av världslitteraturen var nödvändiga. Litteraturen var inte bara viktig för en intellektuell elit, utan förenade även ett enormt läsande proletariat.

Kanske är jiddischlitteraturen mest känd genom Isaac Bashevis Singer som fick Nobelpriset 1978. Men han är bara en representant för en rik litteratur med en mängd författare, däribland Bella Rosenfeld Chagall. Hon var gift med Marc Chagall, som anses vara den störste judiske målaren under 1900-talet.

Belagda med straffskatter och med begränsade möjligheter till universitetsstudier lyckades de östeuropeiska judarna skapa egna institutioner inom kultur, utbildning, sjuk- och fattigvård och allt som hör det moderna samhället till.

Du har kanske hört talas om klezmer, som är den traditionella östjudiska bröllopsmusiken. Den är helt instrumental och förenar element ur den judiska liturgin med rysk militärmusik samt turkisk, central- och östeuropeisk musik. Men det finns även en enklare och folkligare genre som enklast kan kallas jiddischmusik, vilken till stor del består av anonyma folkvisor, men också av sånger och dikter skrivna av poeter och kompositörer. Den kanske störste av dem är Mordechai Gebirtig. Sångerna har ofta formen av vaggvisor, arbets- och protestsånger.

Ett klezmerkapell.

FRÅGOR

- Varifrån kommer jiddisch? Vad är speciellt med dess ursprung?
- Vilken språkfamilj hör hebreiska och arameiska till? Nämn minst fyra andra nu levande språk i den familjen.
- Vad betyder orden *mischmasch*, *tummel* och *brillor*? Hur kommer det sig att de finns i både svenska och jiddisch?
- Vilka möjligheter har jiddisch att överleva i Sverige? Motivera ditt svar.